

CARTE ȘI LECTURĂ ÎN CADRUL UMANISMULUI ÎN BANAT ȘI SUDUL TRANSILVANIEI (SEC. XVII)

Secolul al XVII-lea, marcat tot mai evident de progresul instituționalizării culturii, în condițiile în care naționalizarea limbii și a tiparului primesc dimensiuni mereu ascendente, aduce imagini, sensibilități și atitudini confruntate geografic, care converg ideatic și prin acel raport vital „Lebensbeziehung”¹, oferit de comunicarea prin carte.

Emanciparea limbii naționale prin traducere conferă acesteia din urmă valențele unui veritabil act de cultură cu valori proprii², astfel încât între model și traducere nu intervine doar un raport de transliterație, ci prin traducere „masele populare participă, în sfârșit, la o cultură regională, provincială, care reflectă diversitatea limbii lor”³, determinându-se contribuții sau tipologii culturale regionale integrate, în condițiile secolului al XVII-lea, într-o Europă ce era „o mare republică de spirit cultural”⁴.

Pe de altă parte, oscilațiile și progresele evidente în planul conștiinței precum și a meditației religioase prin substituirea ediției de carte hierofantă cu cea accesibilă se datoresc și traducerii, pentru că limba vernaculară contribuie în cele din urmă și la desacralizarea gândirii⁵.

Complementar naționalizării limbii, tiparul, „univers sau miracol care definește orizonturi noi”⁶, vine să confirme odată cu secolul XVI un adevărat început al cărții⁶.

Biblia tipărită și în același timp tradusă își găsește acum o largă receptare într-o societate a lecturii. Secolul al XVI-lea și în continuare secolul al XVII-lea, pregătește versiuni multiple ale *Bibliei* în cele mai diferite limbi: franceză, catalană, italiană, cehă, poloneză, rusă, precum și o multitudine de ediții de psalmi în limbile: germană, olandeză, franceză, italiană, dalmatică, rutenă, suedeză, etiopiană. Cresc, de asemenea, numărul exemplarelor (în ordinea tematică). Astfel, la 1520 exemplarele pot fi detectate la ordinea miilor, zecilor de mii: 1520 — *Biblia* în limba franceză

¹ N. Balotă, *Umanități*, București, 1973, p. 51—52.

² Al. Dușu, *Sinteză și originalitate în cultura română*, București, 1972, p. 72—73.

³ R. Mandrou, *Introduction à la France moderne. Essai de psychologie historique 1500—1640*, Paris, 1961, p. 87.

⁴ R. Mousnier, *Le XVII-a et XVIII-a siècles. Histoire generale de civilisations*, Tome IV, Paris, 1954, p. 308.

⁵ R. Mandrou, *La France aux XVII-e et XVIII-e siècles*, Paris, 1967, p. 140.

⁶ R. Mandrou, *Introduction...*, p. 88.

6.600 exemplare, *Biblia* în alte limbi 13.500, psalmi traduși în franceză 120.000, *Noul Testament* în franceză 100.000⁷. Avem un exemplu de început al tirajului, fapt ce dovedește că aceste cărți depășesc capacitatea de recepție a cercurilor ecleziastice și că explicațiile trebuie să căutate în sfera „uzajului secular“.

Ca mijloc, cartea realizează la modul optim conlucrarea și audiența în mediul uman, o eficiență incatenare a manifestărilor spirituale în spațiul european, purtătoare demnă a rezultatelor, a concertitudinii actului de cultură, ea fiind, de asemenea, o unitate culturală și „o unitate sociologică“⁸ în transmiterea informației culturale.

Încercînd o sistematizare pe linia inițiativelor de cultură librară în cadrul umanismului secolului al XVII-lea din Banat și sudul Transilvaniei, putem reconstitui trei etape valorice în acțiunea de promovare a limbii și culturii românești și anume: traducători, creatori de opere originale, lexicografie. Dintre traducători amintim pleiada debutului reprezentată de Ștefan Herce, Efrem Zăcan și Moise Petișel, adică traducătorii *Paliei de la Orăștie*⁹. Acești traducători provin din rîndul „ordurilor“ (stărilor) românești din districtele bănățene și devin expresia unei spiritualități locale, a unui curent cultural de descendență populară, pentru că așa cum arată Andrei Șaguna: „limba acestei cărți nu e făcută, ci luată din gura poporului și așa traducătorul nu e decît un rezumat al limbi, ci și al simțirii și peste tot al chipului cugetării poporului“¹⁰.

Traducătorii *Paliei de la Orăștie* sînt adevărați reprezentanți ai culturii secolului al XVII-lea. Astfel, ei sînt numiți „colucrători sau scrietori ai secolului al XVII-lea“¹¹, sau „oameni de litere“¹².

Realizarea *Paliei de la Orăștie* a încetățenit în literatura secolului al XVI-lea și XVII-lea un model de traducere reluat și folosit intens în acest timp în mediul cultural bănățean și hațegan. Cartea tradusă determină apariția unui fenomen cultural într-un areal geografic (cum este cazul Banatului și Hațegului), bine individualizat și care, privit din perspectivă transilvăneană, poate fi considerat ca spațiul unor interesante inițiative culturale. Astfel, B. P. Hasdeu remarca faptul că: „Totmai regiunea Lugoșului, cuprinzînd Caransebeșul și hotarul Hațegului, și toc-

⁷ I. Delaruelle, *Colloques d'histoire religieuse*, Lyon 1963. Apud I. Delumeau, *Naissance et affirmation de la Réforme*, Paris, 1965, p. 69.

⁸ Fr. Furet, *Histoire du livre dans le société moderne: recherches, méthodes, problématiques*, în „RRH“, 1970, Tome IX, nr. 3, p. 512.

⁹ Cf. V. Pamfil, *Palia de la Orăștie, 1581—1582*, București, 1968, p. VI—VIII; N. Iorga, *Sate și preoți din Ardeal*, București, 1900, p. 33; M. Roques, *Palia de la Orăștie 1581*, Paris, 1925, p. 35; M. Gaster, *Chrestomație română I, 1550—1710*, București, 1891, p. XLVII.

¹⁰ A. Șaguna, *Biblia, adevă Dumnezeasca Scriptură*, Arad, 1856—1858, p. VII.

¹¹ T. Cipariu, *Crestomatie sau Analecte literare*, Blasiu, MDCCCLLVII, p. XIX.

¹² I. Minea, *Episcopia Caransebeș Virșeț*, Caransebeș, 1906, p. 12.

mai în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, între 1640—1700, era din partea românilor teatrul unei remarcabile mișcări literare...¹³.

În condițiile prozelitismului Reformei¹⁴, promovate timpuriu în această parte a țării, precum și a Contrareformei, s-a instituit o adevărată emulație și competitivitate culturală (după cum există preocupări de acest gen și în alte regiuni ale țării)¹⁵, în virtutea promovării limbii naționale în scrierile religioase, astfel încât s-ar putea configura o bibliotecă a scrierilor și tipăriturilor românești de proveniență sau influență bănățeană sau sud-transilvăneană. Acest fapt ar putea concluziona asupra unui efort cultural existent aici: 1) textul românesc al *Evangheliarului* din Petersburg 1550, s-a bazat pe o traducere efectuată în Banat-Hunedoara; 2) cartea de cîntece bănățene din c. 1570; 3) *Cazanie* coresiană din 1567, reproduce originale bănățene; 4) Cîntecul de Crăciun scris între 1600—1650; 5) fragmentele „Floarea darurilor” și „Rujdenița” din *Codex Neagoeanus* c. 1620, s-au tradus în Banat-Hunedoara¹⁶, etc. A doua fază a etapei traducătorilor este reprezentată de: Francisc Fogarași, Ștefan Fogarași, Gheorghe Buitul, Mihail Halici-tatăl, care formează pleiada traducătorilor în limba română de expresie latină din prima jumătate a secolului al XVII-lea. Acești traducători sînt concretizarea unui program cultural realizat în contextul prozelitismului religios disputat între Reformă¹⁷ și Contrareformă, și care, fiind intelectuali români „conver-

¹³ B. P. Hașdeu, *Anonymus lugosiensis*, în „Columna lui Traian”, iulie—octombrie 1883, p. 6.

¹⁴ P. Binder, *Inceputurile Reformei din Transilvania și românii din Transilvania*, în „Lb.R.”, tom XX, 1971, nr. 3, p. 273. I. Gheție, *Inceputurile scrisului în limba română. Contribuții filologice și lingvistice*, București, 1974, p. 28—29. V. și I. Révész, *Le Réforme et les roumains de Transylvanie*, Budapest, 1937, *passim*.

¹⁵ M. Holban, *En marge de la croisade protestante du group de Urach pour la diffusion de l'Évangile dans les langues nationales du Sud-Est Européen — l'épisode Wolf Schreiber*, în „RESEE”, II, 1964, nr. 1—2, p. 137.

¹⁶ P. Binder, *op. cit.*, pp. 273—275; I. Gheție, *Considerații filologice și lingvistice asupra Evangheliarului din Petersburg* în „SCL”, XVII, 1966, nr. 1, p. 78—79; idem, *Unde s-a tradus întâi Cazania coresiană?* în „Lb.R.”, XIX, 1970, nr. 2, p. 122 și 127; N. Iorga, *Istoria literaturii religioase a românilor pînă la 1688*, București, 1904, p. LXXV; H. Stripszky, — G. Alexics, *Szegedi Gergely énekes könyve XVI századbeli román fordításban*, Budapest, 1911, p. 223; V. Pamfil, *Elemente regionale în lexiconul „Paliei de la Orăștie”*, în „Cercetări de lingvistică” III, 1958, p. 243; I. Gheție, *Un vechi text românesc din secolul al XVII-lea* în „Lb.R.”, XVI, nr. 6, 1965, p. 701; M. Gaster, *op. cit.*, vol. I, p. 136—137; I. Gheție, *Unde s-a tradus și unde s-au copiat textele din Codex Neagoeanus?*, în „Lb. R.” XXII, 1973, nr. 6, p. 559; Sextil Pușcariu, *Întiile scrieri și tipărituri în limba română*, în „Transilvania”, XLV, 1914, nr. 4, p. 133—134.

¹⁷ *Istoria României*, vol. II, Edit. Academiei, București, 1962, p. 1037. „Varianta calvină a cîștigat oarecare teren în rîndurile micii nobilimi aflată în luptă cu marii feudali catolici, mai ales în Banat și Hunedoara în acelea ale negustorimii din orașele Lugoj, Caransebeș, Hațeg. Prin acestea neumanismul a ieșit din izolarea sa aristocratică de mai înainte”. Cf. și L. Elekes, *Système diétal des Ordres dans les états féodaux* în *La Renaissance et la Réformation en Pologne en Hongrie 1450—1560*, Akadémiai kiadó, Budapest, 1963, p. 343. Se menționează faptul că

tiți¹⁸ din punct de vedere al religiei (la catolicism sau calvinism), exprima receptivitatea și adaptabilitate la dialogul orient-occident în virtutea unui „spirit curios și realist“ de care au dat dovadă¹⁹.

Contextul și influențele determinate de Reformă și Contrareformă, nu trebuie să fie absolutizate în cadrul realizărilor de cultură librară din secolul al XVII-lea, pentru că mediul românesc, dincolo de aceste influențe, avea o reală maturitate pornită din infrastructura lui socio-istorică cu virtuale interese și obiective de emancipare culturală, astfel încât, așa cum arăta Gáldi L.: „Cultura protestantă română s-a realizat ca expresie a propriilor interese populare spre unitate lingvistică“²⁰.

Cert este faptul că producția librară tradusă în limbile vernaculare, începând cu secolul al XVII-lea, devine un eveniment cultural de primă mărime²¹, și care privită dintr-o perspectivă extraconfesională²², cerea exigențe mari, care presupun o cunoaștere aprofundată, atât a conținutului operei de tradus, cât și a limbii destinate, „langue d'arivée“ sau „zielsprache“.

doctrina calvină are aderențe în rîndul micii nobilimi care milita pentru drepturi politice împotriva „regimului baronial“.

¹⁸ Urmărind matricolele sau „Liber subscriptionum“ ale elevilor de la Colegiul din Aiud, se pot găsi mulți reprezentanți ai familiilor românești calvine din Banat: Barcsay (3), Csernotfalvi (3), Hercze (2), Halyicz (4), Caransebesi (4), Clicsovai (3), Lugosi (3), Macskási (2), Margai (3), Tömösvári (5). Cf. Váro F., *Bethlen Gábor Koollégiuma, Nagy Enyed, 1903*, p. 9.

¹⁹ V. Căndea, *Les intellectuels du Sud-est européen au XVII-e siècle*, în „RESEE“, tom 8, 1970, nr. 4, p. 623 et sq.

²⁰ L. Gáldi, *La Transilvania comme mediatrice degli influssi Europei*, Roma, 1941, p. 18.

²¹ Producția librară din Transilvania și Ungaria din sec. XVI, precum și din secolele anterioare, pregătește producția de carte tradusă din sec. XVII. Astfel, în perioada 1473—1600, există următoarea situație statistică pe titluri de cărți în diverse limbi, remarcîndu-se spre sfîrșitul acestui interval de timp sporirea numărului de cărți în limbile naționale în ediții multilingve: 11 titluri în lb. română, 41 titluri în lb. germană, 16 titluri în lb. greacă, 2 titluri în lb. croată, 23 titluri în lb. medio-bulgară, 2 titluri în lb. slovacă, 1 titlu în lb. slovacă, 14 titluri în lb. greacă-latină, 1 titlu în lb. greacă-latină, maghiară, 1 titlu în lb. latină-germană, 3 titluri în lb. latină-germană, maghiară, 4 titluri în lb. latină-germană-polonă, maghiară, 1 titlu în lb. latină-italiană-germană-croată-maghiară, 5 titluri în lb. latină-italiană-franceză-cehă-maghiară-germană, 6 titluri în lb. latină-ebraică-greacă-franceză-italiană-germană-spaniolă-poloneză-maghiară-engleză, 2 titluri în lb. latină-ebraică-greacă-franceză-italiană-germană-flamandă-spaniolă-poloneză-maghiară-engleză, 4 titluri în lb. medio-bulgară-română. Cf. *Res litteraria Hungariae Vetus operum Impresorum 1473—1600*, Budapeștini, MCMLXXI, p. 912. În secolul al XV—XVI-lea în Transilvania și Ungaria s-au tipărit 11 titluri în lb. română, cu un total de 1753 pagini. Cf. Gulyás P., *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV—XVI században*, Budapeșt, 1937, pp. 256—257.

²² Delimitările confesionale stricte, operate de o anume convenție istoriografică sînt uneori infirmate, pentru că o literatură de factură catolică influențează pe cea reformată și invers, astfel încît asistăm la o veritabilă convergență între „pietatea catolică și cea evanghelică și la o osmoză între cele două pietăți“. Cf. I. Delumeau, *op. cit.*, p. 376.

O personalitate care s-a manifestat în domeniul traducerii a fost Ștefan Fogarași din Lugoj. Opera sa marchează un moment important în activitatea de traducere din prima jumătate a secolului al XVII-lea, fiind „sinteză magnifică a numeroase cărți de cîntece de inspirație protestantă din secolul al XVII-lea“²³.

În școlile românești de pînă atunci din Ardeal, în învățămîntul religios s-a folosit *Catehismul* de la 1640 cu litere chirilice, pe cînd odată cu apariția *Catehismului* lui Fogarași se introduce în Banat utilizarea literelor latine. *Catehismul* apare la Alba Iulia în 1648 și conține, asemenea catehismelor anterioare, 77 de întrebări și răspunsuri cu o vădită finalitate de edificare morală a tinerilor din școlile Lugojului și Caransebeșului. De altfel întreaga pietate a reformaților, centrate pe *Biblie* și *Catehism* (ca ediții scurte ale sfintei scripturi), poartă amprenta moralismului²⁴. Modelul unor astfel de catehisme este un „lucidarius“ apărut la Heidelberg și care își atinge punctul culminant de popularitate în Ungaria și Transilvania la jumătatea secolului al XVII-lea. Se poate, așadar, concluziona asupra unei relații date nu întotdeauna directe, ci chiar intermediare, între literatura religioasă de la noi și modele occidentale. Ștefan Fogarași a cunoscut și edițiile din *Catehismus Religionis Christianae*, care apare la Alba Iulia între 1637—1647, de asemenea *Catehismul* profesorului Alstedius de la Alba Iulia, dar se pare că nu a fost străin nici de o literatură religioasă slavo-română, așa cum demonstrează Hasdeu, deoarece Fogarași era român²⁵, și implicit era beneficiarul firesc al limbii române vorbite, astfel încît „exercițiul popular al limbii“ fiind de altfel și un imperativ al doctrinei calvine începînd cu secolul al XVII-lea²⁶. Fogarași este și traducătorul unor psalmi în românește, care se foloseau în școlile din Banat încă din 1640 și pe care intenționa să îi editeze²⁷.

Modelul unor astfel de psalmi se pare că era ediția foarte cunoscută de psalmi de Szenci Molnar Albert, *Psaltirium Hungaricum*, Herborn, 1607²⁸, care a cunoscut psalmii lui Clement Marot și Thomas Beza, pre-

²³ Tamás L., *Fogarasi István Kátéja*, Kolozsvár, 1942, p. 128. Cf. St. Meșeș, *Istoria bisericii românilor*, Sibiu, 1934, p. 376; Mózsés A., *Az erdélyi románreformáció Kátéirodalma*, Cluj, 1943, p. 46 et sq.; B. P. Hasdeu, *Cuvente den bătrîni*, tom. I, 1550—1660, București, 1879, p. 725—727.

²⁴ K. Gorski, *Les courants religieux en Pologne et en Europe Orientale de la fin du XV-e à la fin du XVIII-e siècles*, în „Poland at the 15 th International Congress of Historical Sciences in Bukarest“, Ossolineum, 1980, p. 208.

²⁵ B. P. Hasdeu, *op. cit.*, p. 725.

²⁶ G. Lanson, *Histoire de la littérature française*, Paris, 1912, p. 355.

²⁷ I. Bianu, N. Hodoș, *Bibliografia românească veche*, tom. I, București, 1903, p. 163.

²⁸ *Psalterium Hungaricum* al lui Szenci Molnár Albert, ajunge pînă la sfîrșitul secolului al XVII-lea, la 30 de ediții.

cum și ediția germană a lui Lobvasser. Szenci Molnar Albert a fost ajutat la stilizarea psalmilor de către traducătorul francez Clement Dubois²⁹.

Psalmii, ca variantă de literatură religioasă, au prilejuit chiar și pentru traducători un exercițiu literar original, care pune în valoare coeficientul de creativitate al traducătorului și în cazul de față al lui Ștefan Fogarași. Dincolo de o necesitate rituală, psalmii, ca literatură rituală pot însemna și manifestarea unui veritabil „zel poetic”³⁰, astfel încât, chiar o traducere poate să fie „pași spre literatură”³¹.

Pe linia aceluiași traduceri se înscrie și Francisc Fogarași din Caransebeș, care traduce un mic catehism din limba engleză în cea maghiară, apărut la Alba Iulia în 1654. El este socotit a face parte dintre „erudiții transilvăneni”³², și chiar dacă nu este un traducător în limba română, trebuie menționat în contextul mai larg al inițiativelor culturale ca mijlocitor al literaturii religioase transilvănene cu cea engleză.

Pe de altă parte, Contrareforma, aflată într-o veritabilă ofensivă prozelită, datorită terenului pierdut în fața Reformei, adoptă și ea un program cultural și religios aflat sub semnul accesibilității în cadrul limbilor vernaculare.

Este exact ce vroia să susțină iezuitul Jouveney în tratatul său *De ratione discendi et docendi* din secolul al XVII-lea, de a nu neglija limba maternă „non est negligenda lingua vernacula”³³, sau ceea ce hotărîse Conciliul tridentin³⁴, privind traducerea catehismelor în „limbile vulgare”. Pe linia unor astfel de preocupări se înscrie și George Buitul, român de religie catolică din Caransebeș³⁵, integrat prin întreaga sa activitate misionară prozelitismului Contrareformei din Transilvania și Banat, care traduce în limba română *Catehismul* lui Canisius, care apare în primă ediție la Pojoni în 1636, și a doua la Cluj, în 1703³⁶. Vasile Popp

²⁹ Vászrhelyi I. *Adalék Molnár Imádságos Könyvecskéjének nyomtatásához*, în „Magyar Könyvszemle”, 93/1977, nr. 4, p. 275 et sq.

³⁰ Augustin Z. N. Pop, *Glosări la opera Mitropolitului Dosoftei*, Cernăuți, 1943. Se dezbate originalitatea psaltirii lui Dosoftei vis-à-vis de modelul de psalmi al polonezului Kochanowski, după ce face o întemeiată incursiune în problema psalmilor și psaltirilor versificate în Europa.

³¹ A. Plămădeală, *Dascăli de cuget și simțire românească*, Editura Institutului Biblic și de misiune ortodoxă al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1981, p. 108.

³² I. Benkő, *Transilvania sive magnus Transilvaniae Principatus*, tom. II, Claudiopolis, 1783, p. 389.

³³ E. Dürkheim, *Evoluția pedagogiei în Franța*, București, 1972, p. 217.

³⁴ *Catehismul din decretarea Conciliului tridentin*, Gherla, 1891, p. VII „... juxta formam a Sancta Synodo in Catechesi singulis Sacramentis praescribendam quam Episcopi in vulgarem linguam fideliter verti atque a Parochis omnibus populo exponi curabunt”.

³⁵ A. Bitay, *George Buitul*, în „Daco-Romania”, III, 1923, p. 789; I. Horányi., *Nova Memoria Hungarorum et Provincialium*, Pesta, MDCCXCII, p. 625 et sq.

³⁶ I. Bianu, N. Hodos, *op. cit.*, p. 447.

vorbește despre forma deosebită a limbii românești a acestui catehism³⁷, fapt ce confirmă originea română a autorului, și nu în ultimul rând talentul său literar, deoarece încă din timpul studiilor sale la Roma a fost remarcat ca avînd predilecții literare „habet merita litteraria”³⁸. Acest catehism odată cu ediția sa din 1703, completează și, în același timp, încheie un efort editorial realizat pe parcursul unui secol în ceea ce privește realizarea catehismelor și psalmilor în limba română³⁹.

Traducerile *Catehismului* lui P. Canisius au fost foarte frecvente și cunoscute în întreaga Europă. Se pare că modelul de catehism oferit de Canisius la 1560, era îndeobște utilizat pentru că „a fost scurt, concis și ușor de învățat, asemenea *Summei*, a fost editat de numeroase ori și tradus de foarte multe ori”⁴⁰. Acest catehism a fost un eveniment remarcabil în inițiativele de cultură librară în Europa. *Catehismul* apărut în prima ediție în 1554, s-a retipărit pe parcursul unui secol în 400 de ediții, în diverse limbi⁴¹, astfel încît iezuitul Raderus afirma emfatic la 1615, că prin catehismele traduse „Canisius începe să vorbească în limbile tuturor popoarelor: germană, slavă, italiană, engleză, spaniolă, polonă, scoțiană, etiopiană, și după cum știu de la ai mei, în indiană și japoneză, astfel încît Canisius poate fi numit învățătorul tuturor popoarelor”⁴².

Dincolo de aspectul lui strict confesional, catehismul, așa cum a arătat Bossuet, în prefața lucrării sale *Cathéchisme du diocèse de Meaux*, p. III, oferea și baza unei viitoare instrucții⁴³. Mihail Halici-tatăl încheie etapa traducătorilor în limba română din Banat, din secolul al XVII-lea. Halici-tatăl face parte din păturile culte ale nobilimii române din Banat, convertită, în parte, la protestantism și în cadrul căreia depune o semnificativă activitate culturală de mijlocire a acestei ideologii religioase cu românii din această parte a țării. Prin cei doi psalmi traduși

³⁷ V. Popp, *Disertație despre tipografiile românești*, în „Transilvania”, Sibiu, 1838, p. 37.

³⁸ A. Veress, *Matricula et acta Hungarorum in Universitatibus Italiae Studentium*, vol. I Budapeșt, 1917, p. 26.

³⁹ Acest catehism se înscrie în seria catehismelor și psalmilor românești din sec. XVII: *Catehismul calvinesc*, Alba Iulia, 1640; *Psalmii* din 1637, ai lui Mihail Halici-tatăl; *Catehismul calvinesc*, ediția a I-a, Sibiu, 1642; *Catehismul calvinesc*, ediția a II-a, 1656; *Catehismul lui Ștefan Fogarași*, 1648; *Cărțile de cîntece a lui Grigore Sandor de Agyagalva*, 1642; *Carte de cîntece a lui Ion Viski*, 1697; *Catehismul catolic românesc*, Tyrnavia, 1696; *Pânea pruncilor*, Bălgrad, 1702 etc.

⁴⁰ Schöberl X. F., *A katholikusk hitoktatás kézikönyve*, vol. I, Budapeșt, 1891, p. 233.

⁴¹ N. Albu, *Istoria învățămîntului românesc din Transilvania*, Blaj, 1944, p. 309. Edițiile traduse ale catehismului lui Canisius sînt foarte frecvente și în sec. XVIII. Cf. Petrik G., *Bibliografia Hungariae 1712—1860 seu catalogus librorum*, vol. II, Budapeșt, 1840, pp. 338—343.

⁴² Schöberl X. F., *op. cit.*

⁴³ „Je nous a aussi paru, que le fruit du Catéchisme ne devait pas être seulement d'apprendre aux fidèles les premiers éléments de la foi, mais encore de les rendre capables peu à peu des instructions plus solides” apud Schröbel X. F., *op. cit.*, vol. II, p. 5.

de el în limba română la 1637, (primul se află la pagina 205 a cărții lui Kereszturi Pál Csecsemő Kerestyán, Fehérvár 1658⁴⁴, iar la pagina 207 al doilea psalm), se înscrie în seria de traducători completată de Grigore Sandor din Hațeg la 1645⁴⁵ și Ion Viski din 1697, predicator român calvin din Sintămăria Orlea, de lângă Hunedoara⁴⁶.

Psalmii traduși de Halici-tatăl au la bază cartea de cîntece sau psalmii lui Francisc David și Gergely Szegedi, care au folosit modelele franceze ale lui Clement Marot și T. Beza⁴⁷. Tot lui îi aparțin, după cum reiese din inventarul cărților fiului său⁴⁸ (la capitolul Miscellanei), câteva manuscrise: 1) *Cantiones Paschales*, pater manuscriptae (la poziția 381 din inventar); 2) *Cantiones Nativitatis et Pentecostales*, paterna manuscriptae (la poziția 382); 3) *Phrases Ciceronis*, paterna manuscriptate (la poziția 385); 4) *Vocabularium* paterna manuscriptum (poziția 380). Tot lui Halici-tatăl i-au aparținut alte patru cărți tipărite care ne pot da o imagine mai completă asupra formației și asupra orizontului său cultural: 1. *Explicatio quedam grammatica*, Parentis (la poziția 389); 2. *Praecepta quadam morum Parentis* (la aceeași poziție); 3. *Liber carminum Domini Parentis* (la poziția 396); 4. *Theses variae*, circiter 30, Parentis etc. Deși cronologic se situează înaintea celor doi Fogarași și a lui Buitul, prin el pleiada de cărturari ai umanismului bănățean trece la creatori de opere originale. Se trece astfel în mod evolutiv de la o activitate de simpli traducători la cei de creatori.

Gabriel Ivul este o prezență notabilă a umanismului românesc al secolului al XVII-lea. Ivul este un trimis al mediului cultural românesc din Banat, în cadrul Contrareformei. El face parte din acea variantă a umanismului românesc dezvoltat în jurul ideilor și școlilor Contrareformei, reprezentant român al curentului european cunoscut sub numele „l'humanisme dévot”⁴⁹ rezultat al unor esențiale remanieri ale sistemului cultural-religios catolic vis-à-vis de umanism și reformă, după conciliul tridentin⁵⁰. Prin operele sale filozofice (chiar dacă el este la

⁴⁴ Kereszturi P., *Csecsemő Kerestyény*, Fehérvár, 1658. Cartea am consultat-o la Biblioteca Institutului teologic reformat din Cluj-Napoca, nr. inv. 20.385. Am numerotat în continuare începînd cu p. 203 paginile nesorise ale acestei cărți.

⁴⁵ G. Silași, *Psaltirea calvino-romena versificata, un documentu literariu-istoricu dein seclu XVII*, în „Transilvania”, VIII, 1875, nr. 12, p. 141—142.

⁴⁶ B. P. Hașdeu, *Anonymus lugosiensis*, p. 6.

⁴⁷ N. Drăgan, *Mihail Halici*, în „Daco-Romania”, IV, 1923—1924, p. 87. Theodor Beza, pe lângă modelul psalmilor săi, care au intrat în cultura română, la 1592—1593, se pare că are contact cu mișcarea religioasă evanghelică din Transilvania. Cf. P. Binder, *Sur les liens de l'Église évangélique saxonne de Transylvanie avec Genève*, în „R.R.H.”, XVI, 1976, nr. 2, p. 324.

⁴⁸ Musnai L., Dani J., *Új adatok Halici Mihaly életéhez és Hagyatékához*, în „Nyelv”, IV, 1960, nr. 1—2, p. 78.

⁴⁹ Cf. Fr. de Daiuville, *Les jésuites et l'éducation de la société française moderne*, Paris, 1940, *passim*.

⁵⁰ R. Mousnier, *Le XVI-e et XVII-e siècles...*, p. 182; R. Mandrou, *Introduction...*, p. 245; H. Hauser, A. Renaudet, *Le debut de l'âge moderne*, Paris, 1946.

unele numai redactor sau conducător de teze de doctorat, ajungînd profesor al universității din Viena și Cașovia⁵¹): *Propositiones ex universalogica, Philosophia novella*, Cașovia 1661; *Theses et antitheses catholicorum et acatholicorum*, Cașovia, 1667; *Historia Colloqui Cassoviensts, De iudice contrasiem fidei* (f. 1. 1666); *Lapis Lydius* (fl., f.a.)⁵², el îmbogățește, din punctul de vedere al inițiativelor librare, o bibliotecă filozofică românească cu profunde reflecții nearistotelice și raționaliste. Pe lângă operele sale tipărite el a lăsat în manuscris o lucrare de etică intitulată *Tratatus de virtutibus officia, Fide, Spe et Charitate*⁵³, în care este preocupat, asemenea altor lucrări de etică iezuită⁵⁴, de introducerea eticii aristoteliene.

Gabriel Ivul dă dovadă și de preocupări literare, el fiind redactorul unei antologii de 27 de poezii ce apare la Viena în 1655 sub titlul de *Poesis Lyrica*⁵⁵.

Mihail Halici-fiul este, fără îndoială, cel mai de seamă reprezentant al umanismului bănățean. El exprimă ascendența și valorificarea plenară a mișcării culturale din Banat din secolul al XVII-lea, din care a venit, dar în care nu s-a manifestat în restul vieții sale, avînd totuși conștiința locului de baștină, al identității sale, numindu-se „Rumanus Apollo“ (poet român). Mihail Halici este destul de cunoscut în istoria culturii românești⁵⁶, de aceea vom aborda doar unele aspecte, ca și în cazul celorlalți reprezentanți, legate de contribuția sa la o anume bibliotecă a scrierilor umaniste românești. Ne vom opri în primul rînd asupra încercărilor literare, pe care le considerăm deosebit de semnificative în ceea ce privește preocupările lui Halici, față de genul poetic și variantele

p. 192; A. Bisping, *Sacrosanti oecumenici concilii Tridentini*, Aschendorffianae, 1857, p. 29; Hets A., *A jezsuiták iskolái Magyarországon, Pannonhalma*, 1938, p. 12.

⁵¹ A. Veress, *Bibliografia româno-maghiară*, vol. I, București, 1931, p. 91; Szinyei L., *Magyar írók élete és munkái*, vol. V, Budapest 1879, p. 235; A. Dumitriu, *Istoria logicii*, București, 1969, p. 847; I. Hajos, *Idei precarteziene despre suflet la cărturarii transilvăneni*, în „R.F.“, 1966, nr. 1, p. 86.

⁵² C. Sommervogel *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*, vol. IV, Bruxelles, 1823, col. 696; A. de Backer, *Bibliothèque des Ecrivains de la Compagnie de Jésus*, vol. I, Liège, 1853, col. 1620.

⁵³ D. Radosav, *Un tratat necunoscut al lui Gabriel Ivul*, în „Banatica“, II, Reșița, 1973, p. 321—324.

⁵⁴ P. Müller-Fülöp, *Macht und geheimnis der Jesuiten Kultur. Historische monographie*, Leipzig-Zürich, 1929, p. 180—181.

⁵⁵ C. Sommervogel, *op. cit.*

⁵⁶ Se pare că prima lucrare privind viața și activitatea lui Mihail Halici în istoriografia noastră, este cea a lui G. Barițiu, *Cele dintii versuri esametre și pentametre în limba noastră română*, în „Foale pentru minte, inimă și literatură“, 1847, nr. 26, p. 205—206. V. N. Drăgan, *op. cit.*; E. D. Tappe, *A contribution to the biography of Mihail Halici*, în „Revue des Études Roumaines“, VII—VIII, Paris, 1961, p. 403—405; Musnaș L., Dani I., *op. cit.*, Kölö K., *Szemponok ifju Halici Mihály 1674 utáni életútjának, Németalföldi és Angliai munkásságának felderítéséhez*, în „Nyelv“, 1978, nr. 2, p. 190—201 etc.

sale: poezii, imne, ode, acrostihuri, prezente în manuscrisul coligat al cărții lui Kereszturi Pál.

O mare parte din aceste exerciții poetice este constituită din ode dedicate profesorilor și prietenilor foarte apropiați. Mihail Halici face apel, așadar, la un model de poezie lirică, care este oda, foarte frecvent întâlnit în literatura europeană de la sfârșitul secolului al XVI-lea și în secolul al XVII-lea. În mediile cărturărești europene aceste ode sînt închinată, așa cum arăta Theodor Beza în „Dedicatio“, din cartea sa *Poematum*⁵⁷: profesorilor și prietenilor („doctissimus illius academiae hominibus quos amicissimus habebam“). S-ar părea ca Halici să se fi inspirat după modelul odelor din *Poematum*, deoarece această carte a lui Theodor Beza figura la poziția 66 din inventarul cărților lui.

De altfel oda, la fel ca autobiografiile ritmate⁵⁸, sau ca și pictura de portret („porträtmalerei“), au constituit în cultura Renașterii epitafori caracteriologice ale omului, ale personalității sale. Se știe că Mihail Halici a fost totodată creatorul primei ode în limba română, prin oda dedicată lui Pariz Pápai. Dincolo de valențele ei estetice și lingvistice, oda dezvăluie admirația pe care o are Mihail Halici față de Europa culturală, „o sfințită împărăție a științelor și cunoașterii“, în care tiparul și cartea sînt la loc de cinste. Dar pentru că o adevărată „translatio litterae“ este în același timp și o „translatio mundi“, Halici aduce în prima odă scrisă în limba română cu litere latine, valorile tradiției și spiritualității poporului român. Astfel, ospitalitatea cu care Pariz Pápai este întâmpinat în călătoriile sale este redată în odă cu expresia românească „pîine și sare“. Astfel integrat prin preocupări și formație modelului cărturarului european, Gáldi L. remarcă pe bună dreptate că Halici aveau viziunea unei Europe „imaginate în chip balcanic“⁵⁹.

Un argument esențial în configurarea inițiativei de cultură librară a lui Mihail Halici îl constituie biblioteca lui, acel „regestrum librorum“. Se poate afirma că Mihail Halici se identifică, prin universul său spiritual privit ca structură și reflecție, cu această bibliotecă.

Cele aproximativ 540 de exemplare din biblioteca lui Halici reprezintă certificatul de identitate al intelectualului transilvănean, sugerînd în același timp un anume nivel de receptivitate față de oferta librară europeană. Relativ la acest lucru, în urma investigațiilor tehnice pe care le-am pornit pe urma bibliotecii lui Halici⁶⁰, pe baza însemnărilor autografe, se poate constata o distanță relativ mică între anul apariției cărții și anul intrării ei în bibliotecile transilvănene, inclusiv în cea a

⁵⁷ Th. Beza, *Poematum...* Exudebat Henr. Steph., f. 1. Anno MDLXIX, p. 6.

⁵⁸ I. Benkő, *op. cit.*, la capitolul „De erudits Transilvanie“, *passim*.

⁵⁹ Gáldi L., *A XVIII- századi humanizmusunk és a románság*, Budapest, 1940, p. 45.

⁶⁰ Cercetările efectuate la Biblioteca Centrală Universitară din Cluj-Napoca și la Biblioteca Institutului Teologic reformat, ne-au convins că se pot detecta încă cărțile lui Halici care figurează în acel „regestrum librorum“.

lui Halici. În același sens se poate pleda pentru edițiile „eddita“ sau „amendata“⁶¹, ale cărților din biblioteca lui Halici, ce exprimă un plus calitativ față de edițiile anterioare, fapt ce demonstrează pretenția și selecția lecturii. Pe de altă parte se poate remarca predispoziția sa pentru valori bibliofile, ale cărților cu autografele autorilor, cum ar putea fi cazul cărții *Pansophiae Prodromus* a lui Comenius⁶², sau al cărții lui Piscatoris, intitulată *Logica*⁶³.

De asemenea, pe marginea bibliotecii lui Halici se poate evidenția *împrumutul de carte*, al reciprocității lecturii între diferiți cărturari. Nu puține sînt cărțile, consemnate în registrul lui, care au aparținut sau aparțin lui Valentin Franck von Frankenstein, lui Pariz Pápai, sau cărți împrumutate de Halici acestora. Este un exemplu pertinent al unei anumite *solidarități intelectuale*, realizată prin carte, a unor cărturari deosebiți etnic.

Momentul Halici în cultura umanistă a secolului al XVII-lea este, de asemenea, un exemplu de ceea ce s-ar putea numi o ereditate intelectuală sau o *genealogie culturală*. Mihail Halici-tatăl transmite fiului său o vocație culturală umanistă. Din biblioteca lui Halici-fiul se pot detecta cărțile și lecturile ce configurează profilul intelectual al tatălui său (cărțile ce poartă mențiunea „domini parentis“ sau „paterna manu scriptae“). Este indubitabil, expresia unei continuități de preocupări, a conștiinței împlinirii, a translației unei meniri și a unui destin intelectual.

Mihail Halici, prin personalitatea și realizările sale, a adus un aport important la cultura românească a secolului al XVII-lea, fiind un „clasic al literaturii române vechi“⁶⁴.

Un domeniu important și aproape original pentru cultura librară a umanismului secolului al XVII-lea din Banat îl constituie activitatea lexicografică. Apariția unei activități lexicografice în Banat își găsește o explicație învecinată cu cea a activității traducătorilor. Dicționarul, la modul cel mai firesc, a îndeplinit rolul unui instrumentar firesc în activitatea de traducere. Remarcăm în acest sens *Dictionarium Valachico-*

⁶¹ Cf. *Atrium linguae*, 1659, a lui Dilherus (B.C.U. Cluj-Napoca, cota 0632) poartă inscrierea pe foaia de titlu: „Michaelis Halits de Caransebes“ sau „Summae Theologiae“ a lui Cocceius din 1655. (Biblioteca Institutului Teologic Reformat, Cluj-Napoca, cota 12528), pe foaia de gardă apare însemnarea „Caransebesi“. *Epitolarum Familiarum Liber Primus*, a lui Cicero (B.C.U. Cluj-Napoca, cota 5624) la p. I de la *Liber Primus* apare însemnarea „Mihaelis Halits... 1670“, pentru cartea „Cei 12 profeți minori ai lui Calvin“. Cf. A. Horvath, „*Dictionarium valachico-latinum*“, în „Studii de limbă, literatură și folclor“, nr. 2, Reșița, 1971, p. 70.

⁶² Köllö K. *op. cit.*, p. 196—197.

⁶³ Musnai, L., Dani I., *op. cit.*, p. 72.

⁶⁴ G. Ivașcu, *Istoria literaturii române*, vol. I, București, 1972, p. 159.

*Latinum*⁶⁵ și *Lexicon Marsilianum*⁶⁶. Dincolo de discuțiile și ipotezele asupra celor două dicționare, se poate concluziona că ele sînt intim legate de inițiativele de cultură librară din secolul al XVII-lea din Banat și sudul Transilvaniei.

DORU RADOSAV

BCU Cluj / Central University Library Cluj

⁶⁵ B. P. Hasdeu, *Anonymus Lugosiensis...*, p. 407; N. Drăgan, *op. cit.*, p. 112—113; M. Seche, *Schiță de istorie a lexicografiei românești (De la origine pînă la 1880)*. XII. Cîteva concluzii, în „Lb. R.”, XIII, 1964, nr. 5, p. 520. Activitatea lexicografică apărută în Banat, marchează o etapă distinctă în lexicografia română, iar începînd cu „Anonymus Caransebesiensis” se petrecea o eliberare de modele lexicografice străine.

⁶⁶ C. Tagliavini, *Despre lexicon Marsilianum*, în „AAR”, Mem. sect. lit., seria III-a, tom IV, nr. 7, București, 1929; I. Gheție, *Africatele în textele bănățene cu litere latine și ortografie maghiară în sec. XVI și XVII*, în „Lb.R.”, XI, 1966, nr. 4, p. 38.